

ԳՊՐՈՑՆԵՐՆ ՈՒ ԳՐԱՏՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (Սանահնի գրատան 900-ամյակի առթիվ)

Հայաստանի դպրոցները և գրատները պատկանում են այն հուշարձանների թվին, որոնք գրեթե չեն ուսումնասիրված: Նրանք մինչև մեր օրերը պահպանված միջնադարյան Հայաստանի քաղաքացիական շենքերից են և իրենց կառուցողական և ճարտարապետական առանձնահատկություններով արժանի են բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Դեռևս ոչ բոլոր դպրոցներն ու գրատներն են հայտնաբերված, ըստ որում նրանց մի մասն է միայն որոշ չափով նկարագրված և ունեն համառոտ ծանոթագրություններ:

Դպրոցների և գրատների մասին որոշ տեղեկություններ գտնում ենք հայ պատմիչների երկերում: Այսպես, Կիրակոս Գանձակեցին (1200—1271 թ. թ.), խոսելով վանական վարդապետի՝ Հովհաննես Տավուշեցու կողմից խորանաշատ վանքի կառուցման մասին, նշում է, որ գլխավոր եկեղեցու գավիթը նախատեսված էր աշակերտների հետ պարապելու համար, որոնք վանականի մոտ էին գալիս Հայաստանի բոլոր շրջաններից¹: Կ. Գանձակեցու և Ս. Օրբելյանի մոտ (1258—1304 թ. թ.) հիշատակություններ կան գրատների կառուցելու մասին: Առաջինը խոսում է Նոր Գետիկի², երկրորդը՝ Տաթևի³ գրատան մասին:

Հին հուշարձանների պատերի վրա փորագրված բազմաթիվ արձանագրությունները դպրոցների մասին ոչինչ չեն ասում: Սակավ ժլատ են տեղեկությունները գրատների մասին: Սանահնի, Հաղբատի, Սաղմոսավանքի

և Հոռոմոսավանքի արձանագրությունները տեղեկություններ են հաղորդում այդ վանքերում գրատներ կառուցելու մասին, իսկ Հաղբատի, Սանահնի, Հոռոմայրի, Հոռոմոսավանքի և Դադիվանքի արձանագրությունները խոսում են նաև այդ գրատների օգտին կատարված նվիրատվությունների մասին⁴:

Գրականության մեջ համառոտ տեղեկություններ դպրոցների և գրատների մասին սկսեցին երևան գալ ԺԹ դարի կեսերից: Հին հայկական ճարտարապետական հուշարձաններին նվիրված առաջին աշխատությունների մեջ (Ս. եպիսկոպոս Զալալյանց և ուրիշներ) միայն թվում են այդ շենքերը, մինչդեռ հետագա ուսումնասիրողները՝ Ռ. Երզնկյանց, Ա. Երիցյան, Ի. Հարությունյան, Ն. Լալայան և ուրիշներ, արդեն տալիս են նրանց համառոտ նկարագրություններ, առանց սակայն ճարտարապետական-գեղարվեստական առանձնահատկությունների վերլուծության⁵:

⁴ Կ. Կոստանյանց, «Վիճական տարեգիր», Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 24, 33, 45, 56, 72, 79, 83, 118, 234, 235:

⁵ Սարգիս եպիսկոպոս Զալալյանց, «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», Տփլիս, հատ. Ա, 1842, էջ 8—16, 53—58:— Ռ. Բ. Երզնկյանց, «Նկարագրութիւն Սանահնի», «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1860, № 1, 2, 3:— Ա. Երիցյան, «Տաթևի վանք», «Վարկունդիկիճակի սյեզդ վ Տիֆլիսե», Պրոտոկոլի, Մոսկվա, 1882, էջ 408, 441 (ռուսերեն):— Ա. Ս. Ուլաբով, «Էքմիածինսկայա բիրլիոտեկա», «Վարկունդիկիճակի սյեզդ վ Տիֆլիսե», Պրոտոկոլի, Մոսկվա, 1882, էջ 351 (ռուսերեն):— Ռ. Երզնկյանց, «Հնախոսական տեղագրություն Հաղբատա», «Արարատ», Վաղարշապատ, 1887, էջ 68—70, 170:— Ի. Հարությունյան, «Սանահնի», Թիֆլիս, 1898, էջ 31—33:— Ն. Լալայան, «Բողոքի գավառ», «Ազգագրական Հանդես», Թիֆլիս, է և Ը, 1901, էջ 386, 388, 389, 407 և այլք:

¹ Կիրակոսի Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1909, էջ 303:

² Նույն տեղում, էջ 209:

³ «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական», արարել Ստեփանոսի Օրբելյան եպիսկոպոսի Սինեաց, Թիֆլիս, 1913, էջ 225:

Մեր օրերում գիտնականները գրեթե չեն գրադվել այդ կառուցումների ճարտարապետության հատուկ ուսումնասիրություններ: Թ. Թորամանյան, Ն. Բունիաթյան, Յու. Յարալով, Վ. Հարությունյան, Ս. Սաֆարյան, Հ. Եղիազարյան և ուրիշները սահմանափակվել են միայն հիշատակությամբ և կամ պարզ նկարագրությամբ, իսկ մյուսները՝ Ն. Տուկարսկի, Ա. Յակոբսոն, Կ. Ղաֆադարյան և ուրիշները դպրոցներն ու գրատները դիտել են որպես յուրահատուկ կառուցվածք ունեցող ծածկի օրինակներ: Բացառություն են կադրում Կ. Ղաֆադարյանի և մեր աշխատանքները, որոնց մեջ քննության է առնված Հաղբատի գրատան կոմպոզիցիան:

Այլ պատկեր է ներկայացնում նրանց գծագրական պատկերումը: Սանահնի դպրոցի և գրատան, ինչպես նաև Հաղբատի և Գոշավանքի գրատների էսքիզային գծագրերը հրատարակված են մի քանի անգամ, սակայն, հիշյալ շենքերի, ինչպես նաև Հոռոմոսավանքի և Սաղմոսավանքի գրատների մանրամասն շափագրությունները դեռևս ծանոթ չեն ընթերցողին: Քննության ենթակա կառույցները հայտնի են գլխավորապես պարբերականների և մասնագիտական գրականության մեջ զետեղված լուսանկարների միջոցով:

⁶ Ն. Մ. Տոկարսկի, «Արխիտեկտուրա գրեվնյ Արմենիի», Երևան, 1946, էջ 169—173, 250, 257, 285, 313 (ռուսերեն):— Նույնի՝ «Արխիտեկտուրա Արմենիի», IV—XIV դ. դ., Երևան, 1961, էջ 281, 290, 301, 308 (ռուսերեն):—Թ. Թորամանյան, «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», Երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948, էջ 276—280:—Ն. Գ. Բունիաթով, Յու. Ս. Յարալով, «Արխիտեկտուրա Արմենիի», Մոսկվա, 1950, էջ 101—104 (ռուսերեն):— Ա. Լ. Յակոբսոն, «Օշերկի խտորիի զոդչեստվա Արմենիի», V—XVII դ. դ., Մոսկվա—Լենինգրադ, 1950, էջ 132, 134 (ռուսերեն):— Վ. Մ. Հարությունյան և Ս. Ա. Սաֆարյան, «Պամյատնիկի արմյանսկոդ զոդչեստվա», Մոսկվա, 1951, էջ 55—57, 60—61 (ռուսերեն):— Հ. Եղիազարյան, «Ալավերդու շրջանի կոլտուրայի հուշարձանները» (ուղեցույց), VI, Երևան, 1952, էջ 67—68, 73—74:— Նույնի՝ «Նոր Գետկավանք կամ Գոշավանք», «Էջմիածին», էջմիածին, 1959, № է, էջ 50—51:— Հ. Զանփաղյան, «Մխիթար Գոշը և Նոր Գետիկի վանքը», «Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի», Երևան, 1948, № 1, էջ 123—124:— Կ. Ղաֆադարյան, «Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները», Երևան, 1957, էջ 29—33 և այլն:

⁷ Օ. Խ. Խալիվալյան, «Արխիտեկտուրնիկ պամյատնիկի Ախպատա», «Արխիտեկտուրա ռեսպուբլիկի Զակավկալյա», Մոսկվա, 1951, էջ 340—342 (ռուսերեն):— Կ. Ղաֆադարյան, «Հաղբատի ճարտարապետական մի քանի հուշարձաններ», «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1963, № 1, էջ 132—134:

Վանքերում դպրոցներն ու գրատները որպես կանոն գտնվում են պարսպից ներս դնազան հիմնական կառույցների միջև՝ եկեղեցիներից փոքր ինչ հեռու: Երբեմն նրանք լինում են վանքի սահմաններից դուրս, ինչպես, օրինակ, Գեղարդում: Բացառություն են կազմում Գլաձորի համալսարանի շինությունները: Գլաձորը որպես բարձրագույն դպրոց հիմնադրված է 1280 թվականին վանքերից հեռու՝ Գայլիձոր կոչված փոքրիկ ավանում:

Դպրոցներն ու գրատները կառուցվում էին հոգևորականության, թագավորների և իշխանների նախաձեռնությամբ: Գլաձորը կառուցել է Ներսես Մշեցի վարդապետը, Հաղբատի գրատունը՝ վանահայր Հովհաննեսը, Նոր Գետիկինը՝ վանահայր Մարտիրոսը հյուսն Մխիթարի մասնակցությամբ, Գլաձոր Ա (Անհող) թագավորի դուստր Հրանուշը կառուցել է Սանահնի գրատունը, Վաչե իշխանը և իր կինը՝ Մամախաթունը կառուցեցին Հոռոմոսավանքի գրատունը, Քուրդ իշխանը և իր կինը՝ Խորիշահը Սաղմոսավանքի գրատունը, և այլն:

Հաճախ գեղարվեստական մեծ արժեք ներկայացնող ճարտարապետական այդ կառույցների հեղինակները, ստեղծողները գրեթե անհայտ են: Հոռոմոսավանքի գրատունը, ինչպես հիշված է վիմագիր արձանագրության մեջ, կառուցել է Կարնեցի վարպետ Ֆրերը 1277 թվականին⁸: Կարելի է ենթադրել նաև, որ Կիրակոս Գանձակեցու մոտ հիշված Մխիթար հյուսնը հենց հանդիսանում է Նոր Գետիկի դպրոցի և գրատան հեղինակն ու կառուցողը:

Գրատների պատվիրատուները ոչ միայն շենքերի կառուցման բոլոր ծախսերն էին հոգում, այլև մեծ նվիրատվություններ էին կատարում: Նվիրատվություններ էին կատարում նաև ուրիշները, Վիմագիր արձանագրությունների մեջ հիշված նվիրատվությունների քանակն ու բնույթը ապացույց է այն բանի, որ ժողովուրդը ինքը հոգ էր տանում հայ մշակութային զարգացման համար: Վանքերի վիմագիր արձանագրություններում նվիրատվությունների թվում նշվում են ոչ միայն ձեռագրեր՝ երբեմն թանկագին կազմեր ունեցող, ոչ միայն դրամ և եկեղեցական թունդներ սպասք, այլև խաղողի ալգիններ: Այգիններից ստացվող մշտական եկամուտները ծախսվում էին գրատների, հետևաբար և դպրոցների օգտագործման, բարգավաճման և պահպանման համար:

⁸ «Շիրակ», Տեղագրություն պատկերացույց, հաւաքեաց Հ. Առեղ վարդապետ Մ. Ալիշան, յուստէն Մխիթարայ, Վենետիկ, 1881, էջ 25:

1. ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Դպրոցների կառուցումը սերտորեն կապված է հայ ժողովրդի մշակութային ընդհանուր վերելքի հետ, սասնավորապես Ս դարի սկզբին Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հայոց նշանավորների ստեղծման հետ։ Ս դարում արդեն Հայաստանում դպրոցները երկու կարգի էին։ 'Դպրոց' հանրակրթարան, ուր դասավանդվում էր մայրենի լեզվով և վարդապետարան՝ բարձր տիպի կրթարան, որի սաները ավարտելուց հետո ստանում էին վարդապետի՝ գիտնականի կոչում, որը նրանց դասավանդման իրավունք էր տալիս։ Հանրակրթական դպրոցներ կային գրեթե բոլոր վանքերին կից, իսկ վարդապետարաններ՝ համեմատաբար խոշոր վանքերում, որ ղեկավարվում էին գիտնական վանահայրերի կողմից։ Ս—է դարերում համբավվոր էին Այրարատի, Սյունիքի և Արշարունյաց վարդապետարանները։ Ս դարի սկզբին գրականությունը գերադասյալ էր թարգմանական է, բայց շուտով հանդես են գալիս հայ նշանավոր հեղինակներ խորենացին, Նղիշեն, Նզնիկը, Փարպեցին, որոնց անմահ երկերը Ս դարի մեր մշակութային գլուխ գործոցներն են։

Թե ինչպիսի լայն տարածում ունեն թարգմանական գրականությունը՝ վկայում է է դարի վանքերից մեկի անունը՝ Թարգմանեաց, էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գոյություն։

Դպրոցական շենքերի մեծ շինարարություն է ծավալվում հայկական անկախ թագավորությունների գոյության շրջանում։ Թ—Ժ դարերում իրենց վարդապետարաններով Հայաստանում մեծ հռչակ ունեին և հայ մշակութային խոշորագույն կենտրոններ էին հանդիսանում Անին, Տաթևը, Սանահինը, Նաղբատը, Նոր Գետիկը, Սաղմոսավանքը, Նորավանքը, Գլաձորը, Նարեկը, Վարազը, Աղթամարը, Վանը, Լիմը, Կտուցը և այլն, իսկ Կիրիկյան Հայաստանում՝ Հոռմկլան, Սիսը, Գրազարկը, Ակները, Բարձրբերդը, Գները, Սև լեռը և այլն։ Խոշոր քաղաքներում կային նաև աշխարհիկ դպրոցներ, որ հիմնված էին պետության կողմից, օրինակ, Կիրիկիայում Լևոն Բ թագավորի հիմնադրած դպրոցները։ Բարձրագույն դպրոցներ ունեին նաև Փոքր Ասիայի, Սիրիայի, Միջագետքի և Պաղեստինի հայ գաղթավայրերի վանքերը։ Ավելի ուշ դպրոցներ բացվեցին Հնդկաստանում, Նիկիտոսում և արևմտյան Նիկիտոսի երկրներում։

Դպրոցները վարդապետարան և դպրոց կոչվելուց զատ ունեցել են նաև ուրիշ անուններ՝ նայած իրենց նշանակության։ Վայոց Ձորում գտնվող Գլաձորի դպրոցը ժամանակակիցների կողմից կոչվել է մեծ վարժարան, համալսարան և նույնիսկ «Երկրորդ Աթենք»։

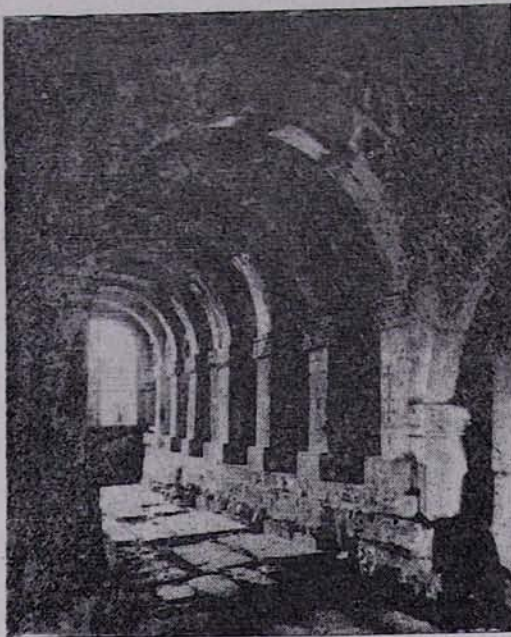
Համալսարան են կոչվել նաև Սանահինի դպրոցը Ժ—ԺԴ դարերում և Տաթևի դպրոցը ԺԴ դարի կեսից մինչև 1415 թվականը։ ԺԴ դարի երկրորդ կեսի հեղինակներ Սարգիս Եպիսկոպոս Կալաթանցը և Ի. Հարությունյանը Սանահինի դպրոցը, ուր դասավանդել է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին (990—1058 թ.թ.), կոչում են «հմարան»։

Միջնադարյան դպրոցներում, նախնական կրթություն ստանալուց բացի, ուսումնասիրում էին նաև միջնադարյան յոթ ազատ արվեստները՝ քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն, մաթեմատիկա, երկրաչափություն, աստղագիտություն և երաժշտություն, ինչպես նաև բժշկություն, նկարչություն, գլխավորապես մանրանկարչություն և այլն։ Այդ դպրոցներում գրվում, թարգմանվում և ընդօրինակվում էին նաև զանազան կրոնական և գիտական երկեր։

Այժմ դժվար է դպրոցների ճարտարապետության մասին այս կամ այն չափով դրական տեղեկություններ տալ, քանի որ դեռևս ստույգ հաստատված չէ այն փոքրաթիվ շենքերի դպրոց լինելը, որոնք որոշ հետազոտողների կողմից համարվում են դպրոց։

Մեզ հայտնի չեն նաև դասավանդման ընթացքը վաղ ժամանակներում, որի շնորհիվ հնարավոր լինի գաղափար կազմել դպրոցական շենքի բնույթի մասին։ Այսուհանդերձ կարելի է ենթադրել, որ նախնական ուսուցումը կատարվում էր փոքրիկ շենքերում, որոնց քանակը կախված էր աշակերտների թվից և ուսման տևողությունից։ Վարդապետարանների համար կառուցվել են առանձին շենքեր, որոնք հարմարեցված են եղել հատուկ առարկաների՝ երաժշտության, նկարչության և այլն ուսուցմանը։ Դասախոսությունների համար (մանավանդ փիլիսոփայական և ճարտասանական առարկաների) հատկացվել են հատուկ դահլիճներ, որոնց մեծությունը դարձյալ կախված է եղել ունեկրնդիրների թվից։ Աշխատանքը ձեռագրերի վրա (թարգմանություն, արտագրություն) կատարվում էր նույն շենքերում կամ, որ ավելի հավանական է, դաստիարակների և աշակերտների բնակելի շենքերում, նկարադարձում, նկարչական արվեստանոցներում, կազմելն ու վերանորոգումը՝ կազմատներում։ Գլաձորում սաների թիվը հասնում էր 60—80 հոգու, ուսման տևողությունը 6—12 տարի էր՝ նայած ավանդվող առարկաներին։

Արդի գրականության մեջ մեզ հասած դպրոցական շենքեր են համարվում Սանահին, Նոր Գետիկի, Հաղբատի, Գեղարդի, Հոռմոսավանքի դպրոցները, ինչպես և ավելի ուշ կառուցված Հադիճի, Հովհաննավանքի, էջմիածնի և այլ ուսումնարանները։

Նկար 1.— Սանահին: Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանի ներքին տեսքը:

Խորանշատի գավիթից, որտեղ իր պարապմունքներն էր անցկացնում վանական վարդապետը, քիչ բան է պահպանվել՝ այն ժամատուն դարձնելու հետևանքով: Իսկ Տաթևում, որը մեծ շահով վերակառուցվել է ժե—ծվ դարերում, Շատրվանքում և ուրիշ վանքերում հայտնի էլ չէ, թե ո՞ր դահլիճներն են հատկացված եղել պարապմունքների համար: Հավանական է, որ այդ պարզվի պահպանված մասերի մանրամասն ուսումնասիրությունից հետո:

Այս անորոշության հետևանքով, տարբեր հեղինակներ դպրոցական շենք են համարել վանքի ամենատարբեր շինությունները, որոնց նշանակությունը ստույգ նշված չի եղել արձանագրությունների մեջ: Որոշ շինություններ կարելի է ավելի մեծ հավանականությամբ լսարաններ համարել, քանի որ նրանք անմիջական կապ չունեն եկեղեցու հետ և կից են գրատներին:

Գիտնականները Սանահնում Գրիգոր Մագիստրոս Պաշլավունու ճեմարանի ուսումնական շենքն են համարում Ս. Աստվածածին և Ամենափրկիչ եկեղեցիների միջև գտնվող սրահը (նկար 1): Կասկածից դուրս է, որ այդ շինության հատակագծային և ծավալային կոմպոզիցիան պայմանավորված է եկեղեցիների առկայությամբ: Այն իրենից ներկայացնում է թաղակապ մի սրահ իրար մոտ տեղավորված կամարներով, որոնք հենված են

քառանկյունի որմնասյուների վրա, որոնց միջև ընկած տարածությունը նույնպես ծածկված է կամարներով, որոնք երկայնակի բարձր ցոկոլի հետ միասին խոր որմնախորբեր են կազմում: Ըստ ավանդության, ունկընդիները պարապմունքների ժամանակ տեղավորվում էին այդ որմնախորշերում:

Սրահի կառուցողական առանձնահատկությունները վկայում են, որ այն կառուցված է երկու էտապով: Սրահի շուրջը գտնվող շինությունների ժամանակը, որ նշված է արձանագրությունների մեջ, թույլ է տալիս սրահի կառուցումը վերագրել Ժ դարի վերջին կամ ԺԱ դարի սկզբին:

Նոր Գետիկի վանքում ուշագրություն արժանի են այն շենքի մնացորդները, որ Կիրակոս Գանձակեցու մոտ անվանված է գավիթ⁹: Թվարկելով Մարտիրոս վարդապետի շինարարական աշխատանքները, պատմիչը եկեղեցուն կից սրբատաշ քարերից կառուցված գավիթից բացի հիշատակում է նաև մի երկրորդ գավիթ, որի պատերը անտաշ քարերից են եղել, իսկ ծածկը փայտաշեն: Մածկը այրվել է մոնղոլների կողմից, որոնք կողոպտել են վանքը ԺԳ դարի կեսին: Դատելով պատմիչի նկարագրությունից, գավիթը կառուցված է եղել ԺԳ դարի սկզբին:

Հետազոտողներից ոմանք (Ա. Թումյան) այդ շենքի մնացորդները սեղանատուն են համարում, ուրիշները այն համարում են գրատանի կից ընթերցարան¹⁰: Առաջին ենթադրությունը ոչինչով հիմնավորված չէ, իսկ երկրորդը քիչ հավանական է, շենքի մեծ չափերի պատճառով (տարածությունը 195 բառակուսի մետր):

Կիրակոս Գանձակեցու տված տեղեկությունը Խորանշատի գավիթի ուսումնական նշանակության մասին, հիմք է տալիս այդպիսի նշանակություն վերագրել նաև Նոր Գետիկի տվյալ գավիթին, որտեղ ըստ երևույթին ոչ միայն պարապմունքներ էին անց կացվում սաների հետ, այլ նաև գրվում և արտագրվում էին ձեռագրերը: Այս շինության ուսումնական նշանակություն ունենալու օգտին են արտահայտվել նաև Հ. Զանփուլադյանը, Ն. Տոկարսկին և Հ. Նդիազարյանը¹¹:

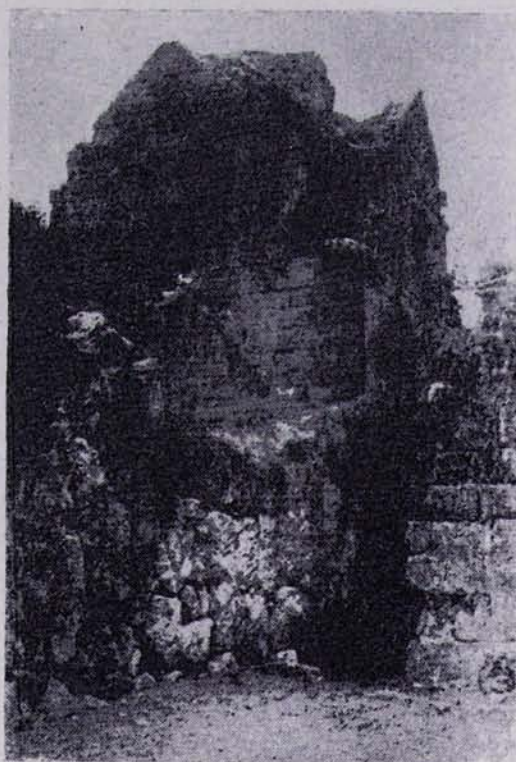
⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209:

¹⁰ Ա. Թումյան, «Հայկական ՍՍՌ Դիլեկտիկ շրջանի պատմական հուշարձաններ», Երևան, 1937, էջ 17:— Հ. Զանփուլադյան, «Մ. Գուր և Նոր Գետիկի վանքը», «Աշխատություններ Երևանի պետական պատմական թանգարանի», Երևան, 1948, հատոր 1, էջ 124—125:

¹¹ Հ. Զանփուլադյան, նշված աշխատությունը, էջ 125, 131:— Ն. Տոկարսկի, «Հայաստանի ճարտարապետությունը Գ—ԺԵ դդ.», էջ 301—302 (նույնը):— Հ. Նդիազարյան, «Գողթվանք կամ Նոր Գետիկի վանքը», «Էջմիածին», էջմիածին, 1957, № է, էջ 50:

Ուսումնասիրվող շենքը, որ կառուցված է գրատան հետ միաժամանակ նրա արևմտյան կողմում, իրենից ներկայացնում է ուղղանկյուն մի շինություն, որի պատերը շարված են գեղնավուն լեռ կրաքարից, որոնք դարսված են ուղղահայաց դիրքով: Հաստ պատերի մեջ (1,5 մ.), որ պահպանվել են 3—4 մետր բարձրությամբ, կան ծածկի գերանների բնիքը (նկար 2): Շենքի մեծ չափերը (11,68×16,70 մ.), որ բացառում է ծածկը ամբողջական գերաններից պատրաստված լինելը, ինչպես և պատերի մեջ բացված նեղ, սահմանափակ թվով պատուհանները, հիմք են տալիս ենթադրելու, որ շենքն ունեցել է ժողովրդական բնակարաններում կիրառվող հազարաշեն ձևի վրանանման ծածկ: Ելնելով շենքի համաչափ լուսավորման անհրաժեշտությունից և նկատի ունենալով գերանների սովորական չափերը, պետք է ընդունել, որ ծածկն ունեցել է երեք հաջորդաբար տեղավորված վրան, կենտրոնում ութկողմանի վրան քառակուսի հիմքի վրա (7,5×7,5 մ.) թևերին՝ ուղղանկյուն վրան (4,6×7,5 մ.): Հայաստանի շինարարական պրակտիկայում երկու կամ երեք հաջորդաբար տեղադրված վրան ունեցող ծածկը կիրառվում էր ինչպես բազմաբնակարան (կաթոլիկոսի պալատը Դվինում և դարի երկրորդ կեսը, էրզրումի իջևանատունը Ժէ—ԺԷ դ. դ., Ղարիբջանյանի տունը Կարճկանում Ժէ—ԺԷ դ. դ.), այնպես էլ եկեղեցական (Վանի Հայկավանք և Նորաշեն եկեղեցիները) ճարտարապետության մեջ¹²: Երկու վրանով ծածկ այս սրահի համար քիչ հավանական է, քանի այդ դեպքում վրանների հենասյուներ կխանգարեն մուտքը:

Խորանաշատի գավիթը, որ ծառայել է որպես պարապմունքների սրահ, կառուցված է գլխավոր եկեղեցու արևմտյան ճակատին կից, որտեղ այժմ տեղավորված է չորս սյուն ունեցող ժամատունը: Այդ պատճառով, առանց այժմյան կառուցումների մանրակրկիտ ուսումնասիրության, դժվար է որոշել նախկին շենքի ճարտարապետական կոմպոզիցիան: Գ. Գ. Սարգսյանի կարծիքով, որ մի առիթով հայտնել է ինձ, Խորանաշատի գավիթը իրենից ներկայացնում էր թաղակալ մի սրահ, որը արևմտյան երկայնակի կողմում պատի փոխարեն կամարակապ բացվածքներ ուներ: Հաղրատի վանքում, Ռ. Երզնկյանցի կարծիքով, որպես պարապմունքների սրահ ծառայել է ԺԳ դարում կառուցված սեղանատունը, որը հետագայում ԺԹ դարում վեր է ածվել ձիթհանքի: Որպես ապացույց իր ենթադրության, նա նշում է, որ շենքի գլխավոր

Նկար 2.— Նոր Գետիկ: Ընդհանուր տեսքի մի մասը: Զախ կողմում, ներքևում, դպրոցի մնացորդը, կենտրոնում՝ բազմակառուց գրատան վրա, աջ կողմում՝ սախաբաթի մուտքը և գավիթի անկյունը:

մուտքը տեղավորված է վանքի պարսպից դուրս, որպեսզի հնարավորություն տրվի վանքից դուրս ապրող աշակերտներին հաճախելու պարապմունքներին¹³:

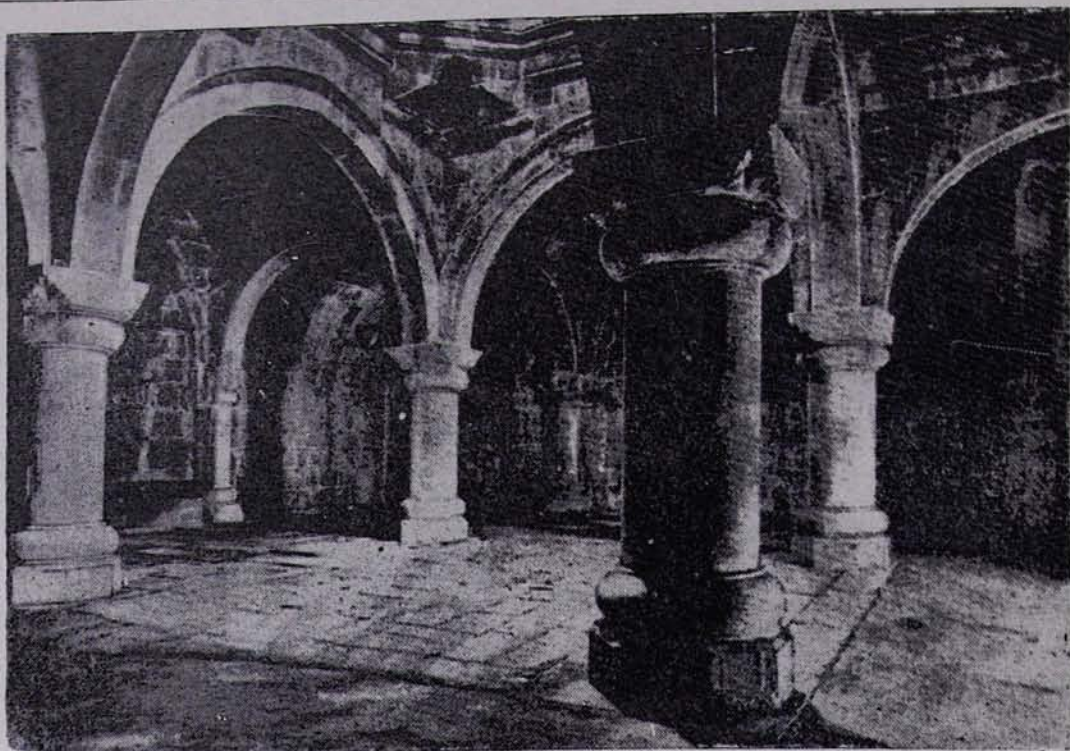
Հ. Ջանփոլադյանը և Հ. Եղիազարյանը ուսումնական շենք են համարում վանահայր Համազասպի 1257 թվականին կառուցած շենքը, որը և կոչվում է նրա անունով¹⁴: Այդ շենքի նշանակության մասին հիշատակությունների բացակայությունը և եկեղեցիներից հեռու գտնվելու հանգամանքը հիմք են տալիս այն դիտել որպես բազմաբնակարան կառուցվածք, որը նախատեսված է եղել բազմամարդ պարապմունքների և ժողովների համար¹⁵: Այս ենթադրության անուղղակի հիմք

¹³ Ռ. Երզնկյանց, «Նախասական տեղադրություն Հաղրատ», էջ 170:

¹⁴ Հ. Ջանփոլադյան, նշված աշխատությունը, էջ 131: —Հ. Եղիազարյան, «Ազիզբեկովի շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները», Երևան, 1955, էջ 73:

¹⁵ Կ. Ղաֆադարյանի կարծիքով, Համազասպի շենքը իրենից ներկայացնում է սովորական եկեղեցական ժամատուն: Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, «Հաղրատ», Երևան, 1963, էջ 50—57:

¹² Հ. Խալիփաշյան, «Հայկական սեղանատների ճարտարապետությունը». «Արխիտեկտուրնոյի նասկետսով», Մոսկվա, 1953, № 3, էջ 140, 141 (ռուսերեն):

Նկար 3.— Հաղբատ: Համապասպի շենքի ներքին տեսքը:

կարող է հանդիսանալ նաև այն, որ շենքը կառուցված է գրատանը կից, և նրա հետ կապ պահպանելու նպատակով, հարավային պատի մեջ մի փոքրիկ դուռ է ունեցել, որը հետագայում փակվել է:

Համազասպ վարդապետի շենքը իրենից ներկայացնում է սովորական քառակուսի գավիթ չորս սյուներով, որոնք իրենց վրա կրում են ծածկը: Վերջինս, պահող կամարների միջոցով, բաժանված է տարածությամբ իրար հավասար ինը մասի (նկար 3): Կենտրոնական մասը ծածկված է քառակուսու վրա նստած ութկողմանի վրանով, որի վերևում երդիկն է: Անկյունային մասերը ծածկված են անկյունով իրար միացող թաղերով, իսկ մյուս մասերը՝ թաղերով:

Համազասպ վարդապետի շենքն իր տարածությամբ ամենամեծն է հանդիսանում Հայաստանում նման տիպի շենքերի թվում: Նրան տարբերող առանձնահատկությունը ոչ մեծ, հատակից մի քիչ բարձր արսիդ ունեցող խորանն է՝ ցածր բեմով: Այս շենքում են կարդացվել քարոզները, դասախոսությունները և ճառերը: Ըստ երևույթին, կաղմակերպվող միջոցառումների համար, խորանի առջև և չորս սյունների միջև, այցելուների խմբման տեղերում, հատակը սալապատված է:

Հետաքրքրություն ևն ներկայացնում դուռն բացվածքից վեր, նրա երկու կողմերում և արևմտյան ճակատի եզրերին մոտ գտնվող քարե կոնսոլները, որոնք վկայում են փայտե ծածկի գոյությունը: Այն անհրաժեշտ էր ոչ միայն ներքնամասի դռանը մոտ տարածությունը մթնոլորտային տեղումներից պաշտպանելու համար, այլև վատ եղանակին գրատան հետ հանգիստ կապ պահելու նպատակով:

Գեղարդի վիմափոր շենքերից մեկի, որ արձանագրության մեջ հիշատակված է որտես գավիթ և փորված է 1288 թվականին Պապակ իշխանի և նրա կնոջ՝ Ռուզուզանի նախաձեռնությամբ, ներքնամասը ճարտարապետական ձևով նման է Համազասպ վարդապետի շենքին: Այս ներքնամասը ոչ միայն մեկուսացված է եկեղեցուց, այլև գտնվում է կառույցի երկրորդ հարկում, ուր կարելի է բարձրանալ դրսի կողմից աստիճաններով, որտեղից ժայռափոր միջանցքը տանում է դեպի գավիթ:

Վ. Հարությունյանը, Ս. Սաֆարյանը, Ա. Սահինյանը և ուրիշները այն դամբարան են համարում, որը քիչ հավանական է, քանի որ դամբարան կա առաջին հարկում, իսկ Հ. Զանփոլադյանը կարծում է, որ այն հատ-

կացված է եղել պարապմունքների անցկացնելու համար¹⁶։

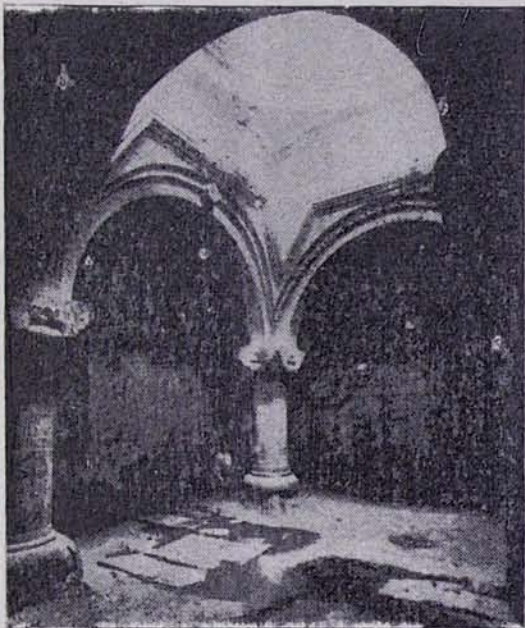
Դավիթն ամբողջությամբ ներքին սյուներով հանդերձ վիմափոր է։ Լույսը գավիթի կենտրոնի երդիկից է (նկար 4)։

Ըստ երևույթին պետք է լսարան համարել նաև Հոռոմոսավանքի փոքր դահլիճը, որը հանդիսանում է տարբեր ժամանակներում կառուցված Ս. Հովաննես եկեղեցու հարավային կողմում գտնվող դահլիճներից մեկը։

Հ. Ղեոնդ Ալիշանի նկարագրությամբ և Բ. Թորամանյանի չափագրական գծագրերի համաձայն, հիմնական շենքերը տեղավորված են հաջորդաբար, իրար նկատմամբ որոշ անկյան տակ և հաղորդակցվելիս են եղել դռների միջոցով¹⁷։ Փոքրիկ դահլիճի մի կողմում նախամուտքն է և մի փոքր սենյակ, մյուս կողմում՝ միջին մեծության անկյունային մի սրահ, ըստ արձանագրության՝ գրատունը, որի հարակից կողմում գտնվում է մեծ դահլիճը, որն ըստ երևույթին նախատեսված է եղել սպասքը պահելու համար։

¹⁶ Վ. Հառոբյունյան, Ս. Սաֆարյան, նշված աշխատությունը, էջ 59, աղյուսակ 120—121։— Ա. Սահինյան, «Դառնի և Գեղարդ», Մոսկվա, 1958, էջ 19 (ռուսերեն)։— Հ. Զանփուղյան, նշված աշխատությունը, էջ 131։

¹⁷ Ալիշան, «Շիրակ», էջ 23—25։ Բ. Թորամանյանի չափագրությունները ինձ ցույց է տվել իր դուստր՝ Ն. Թորամանյանը։

Նկար 4.— Գեղարդ։ Երկրորդ մարկի վիմափոր սրահի ներքին տեսքը։

Մուտքի դռան վերևում գտնվող արձանագրության համաձայն, փոքր դահլիճը, նախամուտքը և սրան կից սենյակը կառուցել են Վաչեն և Մամախաթունը 1229 թվականին, որոնք կոչված են նշխարատուն։ Մեր կարծիքով այն նշխարատուն է կոչված այն պատճառով, որ այդ սենյակները կառուցելուց առաջ չի եղել միջին, անկյունային դահլիճը, որը կառուցվել է ավելի ուշ՝ 1277 թվականին որպես գրատուն։ Մինչ այդ, որպես գրատուն ծառայել է փոքր դահլիճին կից սենյակը։ Իսկ փոքր դահլիճը հատկացված է եղել ձեռագրերի վրա աշխատելու և ունեկնդիրների հետ պարապելու համար։

Փոքր դահլիճն ունի քառակուսի հատակագիծ, մոտ 60 քառակուսի մետր տարածությամբ, որ լուսավորվում է վրանաձև ծածկի երդիկի միջոցով։ Որմնախորշեր չունի։ Պատերի մակերեսը շրջանակված է երեք կամարով, որ և դիտելիս անվերջանալի կամարաշարքի տպավորություն է թողնում (նկար 5)։ Պատերը զարդարող եռասյունները և նրանց վրա հենվող կամարները, որոնք վերևում կիսաբլաններ ունեն, մեկնաբանված են ոչ թե որպես զարդ, այլ որպես պատի վերին դուրս ընկնող մասը կրող կառույց։ Հզոր քիվր ոչ միայն կրճատում է ծածկի թուլչքը, այլև սահուն անցում է ստեղծում դեպի վրանաձև քառակուսի հիմք ունեցող թաղը, որի երեսը զարդարված է բարի վրա փորագրված շթաքարերով (ստալակտիտներով)։

Ուսումնասիրված օբիեկտները բավականաչափ նյութ չեն տալիս միջնադարյան Հայաստանի դպրոցական շենքի ամենատարածված ճարտարապետական ձևը որոշելու համար։ Կարելի է միայն նշել այդ շենքերի համար բնորոշ առանձնահատկությունները։

Դպրոցները տեղավորվում էին այդ նպատակին հարմարեցված կամ հատկապես կառուցված շենքերում։ Սենյակները փորրաթիվ են եղել։ Չի եղել կահավորում՝ սեղաններ, նստարաններ, որոնք աղդելին շենքի կոմպոզիցիայի վրա։ Չեն եղել մեծ որմնախորշեր։

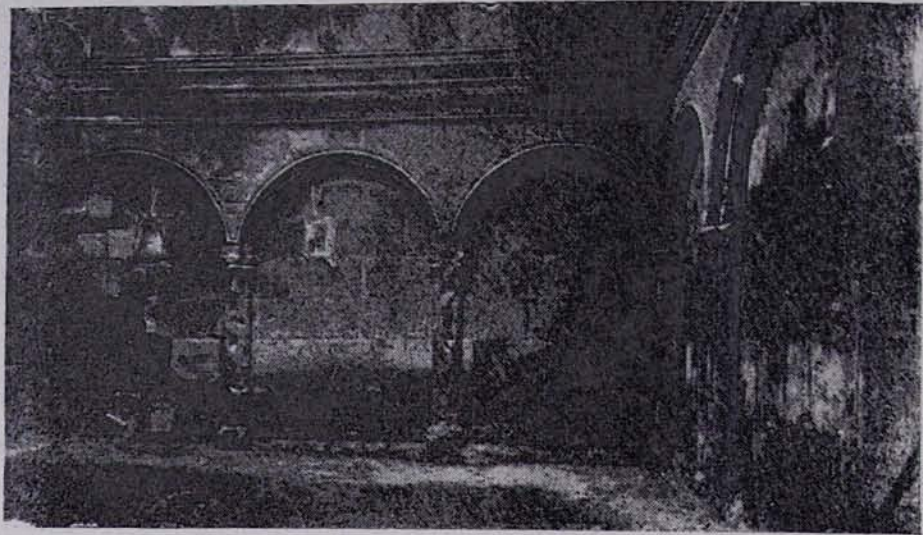
Շենքերի մեծությունը տարբեր է։ Փոքրերից բացի, կառուցվում էին նաև բավական մեծերը։ Սանահնում լսարանի մակերեսը 34 քառակուսի մետր է, Հոռոմոսավանքում՝ մոտ 60, Գեղարդում՝ 175, Նոր Գեորգիում՝ 195, իսկ Համադասպ վարդապետի շենքը Հաղբատում 256 քառակուսի մետր մակեռես ունի։ Դժվար է բացատրել այսպիսի մեծ տարբերությունները։ Հնարավոր է, որ այդ կախված էր սովորողների թվից կամ կառուցողների դասմական հնաավորությունների։ Կարելի է ենթադրել, որ Սանահնում լսարանի փորրության պատճառով, անհրաժեշտության դեպքում, օգտագործվում էր նաև Ս. Աստ-

վածածին եկեղեցու գավիթը, որի հետ Գրիգոր Մագիստրոսի ճեմարանի սրահը հաղորդակցվում է կամարակալ լայն բացվածքով։

Շենքի ձևը նույնպես տարբեր է՝ քառակուսուց մինչև կողմերի 113 հարաբերությունն ունեցող ուղղանկյուն քառանկյունի։ Շենքն ունենում է մեկ մուտք արևմտյան կողմում կամ այդ կողմին մոտ։ Այդ, հավանաբար, բացատրվում է նրանով, որ դպրոցները ենթակա էին հոգևորականներին և դարսվում էին պաշտամունքային շենքերի թվին։

ված կենտրոնական մասի ծածկերը ունեն համեմատ զարգաբանդակ, որ համանման են Հաղբատում Համազասպ վարդապետի շենքի պորտալի ձևավորման հետ։

Ուսումնասիրված օրինակներից բացի, անշուշտ, կան նաև դպրոցական ուրիշ շենքեր, որ պահպանվել են մինչև մեր օրերը առավել կամ պակաս լավ վիճակում, որոնք սակայն անմատչելի են մեզ համար։ Հիշենք ներքին վարազավանքի, որը 8 դասարան է ունեցել, Աղթամարի և այլ վանքերի դպրոցները։

Նկար 5.— Հոռոմոսավանք։ Բառակուտի դավիթի ներքին տեսքը։

Շենքերի լուսավորումը ևս միատեսակ չէ։ Եթե Սանահնում լուսավորությունը կարելի է այս կամ այն չափով բավարար համարել, ապա Հաղբատում և մանավանդ Գեղարդում այն ակներևաբար անբավարար է։ Նրդիկից ընկնող լույսը լավ լուսավորում է շենքը միայն ամռան պարզ օրերին՝ ցերեկվա ժամերին։ Ուրիշ ժամանակ, հատկապես ձմռանը և ամպամած օրերին, դավիթի մեծ մասում կիսախավար է տիրում։

Դավիթների արտաքին ձևերը բավական պարզ են ու որոշ։ Պատերը հարթ են, շարված անտաշ կամ սրբատաշ քարերով և մեծ մասամբ վերջանում են հասարակ քիվով։

Զարգաբանդակները շատ համեստ են։ Նույնիսկ գավթանման սրահներում շինարարը հրաժարվել է կոմպոզիցիոն բարդությունից, որ բնորոշ է նրանց համար։ Սյուները և նրանց համապատասխանող որմնասյուները պատրաստված են նույն ձևով (տե՛ս նկար 3)։ Հասարակ են նաև պարագծային մասի ծածկերը, որոնք զուրկ են որևէ զարդից։ Միայն համեմատաբար լավ լուսավոր-

Ավելի ուշ ժամանակի՝ ԺԸ—ԺԹ դարերին վերաբերող դպրոցական շենքեր պահպանվել են Հայաստանի երբեմնի մշակութային խոշոր կենտրոններում՝ Հառիճի վանքում, Հովհաննավանքում, էջմիածնի վանքում և այլուր։ Հնարավոր է, որ նրանք կառուցված են ավելի հին դպրոցների տեղում։ Դրանք, որպես կանոն, ձևով հասարակ շինություններ են, երբեմն բավական մեծ թվով սենյակներ ունեցող, ինչպես, օրինակ, Հառիճում։ Բարձրությունը մեծ չէ, սենյակները լավ լուսավորվում են մեծ պատուհաններով, տափակ ծածկը պահվում է գերանների վրա։

Առանձնապես աչքի է ընկնում էջմիածնի հոգևոր դպրոցի շենքը, որ կառուցված է 1813 թվականին Եփրեմ կաթողիկոսի օրոք, վանքի պարսպից դուրս, արևելյան կողմում։ Այդ մի հույկապ երկհարկանի շենք է, ուր դասարանները տեղավորված են լայն միջանցքի երկու կողմերում։ Շենքի կենտրոնում, երկրորդ հարկում, գտնվում է դահլիճը, որ ծածկված է բարձր, վիթխարի գմբեթով։

(Շարունակելի)